

המשבר בסוריה: הצורך ללמוד "לחיות עם המחלה"

אודי דקל

מה השתנה בשנה האחרונה?

בשנה האחרונה עמדו בין תקווה לייאוש אפשרות סיומה של מלחמת האזרחים והשלוחים (Proxies) בסוריה, וכינון תהליך פוליטי שיבטא את רצון העם הסורי לגבי עיצוב המרחב הסורי בעתיד. אחד ממאפייניה הבולטים של מלחמה זו הוא היותם של חלק ניכר מהצדדים הלוחמים שלוחים של כוחות זרים. ניתן להצביע על המעורבות צבאית של רוסיה החל מספטמבר 2015 כנקודת הציון המשמעותית הראשונה בפרק הזמן המדובר. צעד זה נועד להציל את שלטונו של בשאר אל-אסד כשמאזן הכוחות התערער לרעתו. מעורבותה של רוסיה באה לידי ביטוי בעיקר בנוכחות אווירית התקפית, ובהקמת קואליציה התומכת באסד בחסותה ובשיתוף הכוחות החפצים בהמשך שלטון אסד: איראן, חזבאללה ומיליציות שיעיות אחרות בפיקוד איראני. הנשיא ולדימיר פוטין האמין כי הישגים צבאיים מיידיים ובולטים יהיו תשתית מתאימה להנעת תהליך פוליטי שיוביל להפסקת אש ולאכיפתה, שבעקבותיה תוקם ממשלת מעבר שתשמר את מבנה השלטון הקיים. כך, לשיטת מוסקבה, תישמר ההשפעה הגוברת של רוסיה בנעשה בסוריה בהווה ובעתיד.¹

לאחר מספר חודשי לחימה אפקטיבית הצליחה רוסיה לייצב את משטר אסד, אך לא הצליחה לשנות את מאזן הכוחות למצב של ניצחון כוחות אסד על המורדים. בפברואר 2016 ניכרה תחושה שכל הצדדים הלוחמים התעייפו מחמש שנים של לחימה אכזרית ובלתי פוסקת. בלחץ המעצמות – רוסיה וארצות הברית – הוחלט על "הפסקת מעשה האיבה"² בין כל הצדדים, למעט 'המדונה האסלאמית' וענפים שונים של אל-קאעדה. לאחר תהליך שיקום והתאוששות קצר של הכוחות התומכים בנשיא אסד מצד אחד וארגוני המורדים מצד שני, התחדשה הלחימה. זאת, בעיקר

עקב הפרתה של הפסקת האש בידי הקואליציה התומכת באסד, אשר במסווה של תקיפת הארגונים הסלפיים-ג'האדיים תקפה למעשה את שאר ארגוני המורדים. מטרתה של רוסיה הייתה להטמיע את הנוסחה הדיכוטומית, שלפיה יש בסוריה רק שתי אפשרויות – המשך השלטון העלווי הקיים או שלטון 'המדינה האסלאמית' (או מתכונת סלפית-ג'האדית אחרת)³ – כדי להביא להשלמה בינלאומית עם שלטון אסד. לאחר קריסתה של הפסקת האש התקבע מאזן כוחות בין קבוצות המורדים השונות (לא כולל 'המדינה האסלאמית') לבין הקואליציה התומכת באסד, שבמסגרתו נמשכה הלחימה בעצימות משתנה וללא יכולת הכרעה של אף צד. מאז התמקדה הלחימה בצפון-סוריה ובשתי זירות: מרחב חלב-אידליב, שהשליטה בו חיונית כדי להגיע לחבל העלווי,⁴ ואזור גבול סוריה-טורקיה. בשל חשיבותו הלוגיסטית והאסטרטגית של הגבול, כוחות כורדיים-סוריים ניסו להשתלט על כולו ולשלוט בנתיבי האספקה והתנועה בין טורקיה לסוריה.⁵ במקביל נמשכו התקיפות מהאוויר של מטוסי ארצות הברית נגד מאחזי 'המדינה האסלאמית' והוקם ארגון חדש – 'הכוחות הדמוקרטיים הסוריים' (SDF) – קואליציה כורדית-ערבית בגיבוי אמריקאי, שתכליתה לדחוק את 'המדינה האסלאמית' מצפון-סוריה, להשתלט על המובלעת שלה במנבג' (סמוך לגבול סוריה-טורקיה) ובהמשך להשתלט גם על א-רק, בירת 'המדינה האסלאמית' בסוריה.⁶ בעוד ארצות הברית התמקדה בלחימה ב'מדינה האסלאמית', הקואליציה התומכת באסד בראשות רוסיה ואיראן המשיכה להכות ללא אבחנה בכוחות המורדים הסוריים, כדי לנטרל כל חלופה פנימית לשלטון אסד. תוך כך נמשכה פגיעה באוכלוסייה האזרחית שאינה מעורבת בלחימה, כולל שימוש בנשק כימי (בעיקר גז מסוג כלור). התוצאה היא אלפי אזרחים הרוגים ונזק סביבתי רחב-היקף, שיידרשו שנים רבות והשקעות עצומות לשיקומו.

ניסיון נוסף של ארצות הברית ורוסיה לאכוף על הצדדים הפסקת אש נעשה בחודש ספטמבר 2016, סביב חג הקורבן. הפעם ניסו האמריקאים להפיק לקחים מהתמוטטותה של הפסקת האש שסוכמה בפברואר, על ידי הקמת מרכז תיאום מבצעי משותף (Joint Implementation Center) לארצות הברית ולרוסיה, אשר יאפשר למקד את הפעילות האווירית נגד 'המדינה האסלאמית' והקבוצות הטרוריסטיות המסונפות לאל-קאעדה, וכן למנוע פגיעה באזרחים ובארגוני מורדים "מתונים". כן ציפתה ארצות הברית מרוסיה לרסן את הכוחות הנאמנים לאסד לבל יפרו את הפסקת האש. ואולם, גם ניסיון זה נחל כישלון חרוץ, ולאחר חג הקורבן חזרו כוחותיו של אסד בסיוע אווירי רוסי מסיבי לתקוף את כלל המורדים במרחב חלב, תוך פגיעה קשה באזרחים ובתשתיות אזרחיות ובכללן בתי חולים, ובנוסף מנעו מגורמים בינלאומיים להגיש סיוע הומניטרי

לתושבים הנצורים באזורי הקרבות. לנוכח התפתחויות אלו הודיעה ארצות הברית כי היא משהה את השתתפותה במרכז התיאום המבצעי. היא האשימה במפורש את רוסיה באחריות להסלמה, הן בשל הגברת התקיפות האוויריות שהתבצעו תוך שימוש בנשק הגורם נזק סביבתי רב (במהלך שנה של תקיפות אוויריות נהרגו במתקפות הרוסיות כ-3,265 אזרחים),⁷ והן עקב חוסר רצונה או יכולתה לרסן את אסד, לאלצו לקיים את הפסקת האש ולמנוע פגיעה באזרחים לא מעורבים. המצב שנוצר בזירת הלחימה בסוריה עורר ביקורת חריפה בווינגטון על מדיניות אי-ההתערבות שהוביל הנשיא אובמה, ואף הועלו הצעות שונות לפעולה צבאית אמריקאית נגד כוחות אסד. בין הרעיונות היו אכיפת אזור אסור לטיסה של מטוסי קרב ומסוקים ותוקפים; פעולה התקפית לקרקע מטוסי ומסוקי של אסד; סימון מרחבי ביטחון כשטחי מפלט ומקלט לאזרחים סוריים הנמלטים מאזורי ההריגה; חימוש המורדים המתונים במערכות נשק מתקדמות, וביניהן טילי כתף קרקע-אוויר שיוכלו לייטר ולהפיל מטוסים ומסוקים. עצם הדיון בהתערבות צבאית אמריקאית נגד כוחות אסד גרר מסרי הרתעה רוסיים, שביניהם הוזכרו תגובה חריפה ואף תגבור הכוחות הרוסיים המוצבים בסוריה במערכות הגנה אווירית מתקדמות – S-300VM (SA-23).

בחודש אוקטובר 2016 פתחה הממשלה העיראקית במתקפה לשחרור העיר מוסול משליטת 'המדינה האסלאמית' בצפון עיראק. ארצות הברית היא הכוח המניע והמכווין של המתקפה, ולכוחות העיראקיים הצטרפו כוחות הפשמרגה הכורדים וכן מליציות שיעיות המופעלות על ידי איראן. המתקפה לשחרור מוסול העלתה מיד על הפרק שאלה בדבר שחרור א־רקה, הבירה הסורית של 'המדינה האסלאמית'. למטרה זו בנו האמריקאים את הכוחות הדמוקרטיים הסוריים (SDF) – שילוב של כוחות סוריים, כורדים וסונים. ארצות הברית, תחת ממשל אובמה, שאפה שכוח מקרב המורדים הסוריים (שאינם סלפים-ג'האדים) יקדים וישחרר את א־רקה, לפני הקואליציה הפרואסדית או טורקיה יעשו כן.

אשר לכוחות האזוריים הבולטים – טורקיה, ערב הסעודית ואיראן – גם בהקשר זה חלו תמורות משמעותיות. טורקיה היא היחידה מבין שלושתן החולקת גבול עם סוריה, ומכאן שהרבה נגזר ממדיניותה. סדר העדיפויות של אנקרה ביחס לסוריה ברור: מניעת אוטונומיה כורדית היא היעד המרכזי והחשוב ביותר, בעוד חשיבותן של שאלות עתידו של אסד והלחימה בארגון 'המדינה האסלאמית' התבררה כפחותה בהשוואה אליה. ואכן, במהלך קיץ 2016 הפעילה טורקיה מהלך צבאי קרקעי להשתלטות על העיירה ג'רבלוס, ובאמצעות ארצות הברית דחקה להוצאת הכוחות הכורדיים מכיס מנבג', המאפשר שליטה על גזרת גבול טורקיה-סוריה ממערב לנהר פרת. ערב

הסעודית המשיכה לתמוך בארגוני המורדים באמצעות העברות של אמצעי לחימה וכספים, ובניגוד להצהרותיה לא הצליחה, ולמעשה לא ניסתה להקים כוח בין-ערבי שיילחם ב'מדינה האסלאמית' בסוריה. ככלל, ערב הסעודית הקפידה לתאם פעולות מדיניות כלפי סוריה עם טורקיה, שמצדה מקפידה לציין כי היא מעוניינת בקיומה של סוריה מאוחדת בגבולותיה,⁸ וקיוותה להצליח להחזיק לאורך זמן את אנקרה מרוסנת ומשתתפת ב'ציר הסוני' שהיא מנסה להוביל. מולן התייצבה איראן נחרצת לימין משטר אסד, תגברה את כוחות 'קודס' של 'משמרות המהפכה' בכוחות של הצבא האיראני הסדיר, וגם במיליציות שיעיות אפגניות ופקיסטניות בפקוד איראני. כוחות אלו, יחד עם חזבאללה, נשאו בנטל העיקרי של קרב היבשה מול כוחות המורדים הסוריים (ולא מול 'המדינה האסלאמית'). לאחר ניסיון ההפיכה הכושל בטורקיה נראו סימנים להתקרבות טורקית לרוסיה ולאיראן.. אולם טורקיה רואה בנאט"ו, שבה היא חברה, את המסגרת החשובה ביותר עבורה, בוודאי יותר מכל ברית צבאית אפשרית עם רוסיה, החשודה באופן טבעי בעיניים טורקיות, בשל התמיכה שהיא מעניקה לכורדים והתקיפות האוויריות שהיא מבצעת נגד ארגוני מורדים המקורבים לטורקיה, ואינם 'ג'בהת פתח א-שאם' או 'המדינה האסלאמית'.⁹

הדילמה האמריקאית

ארצות הברית התקשתה לגבש תוכנית פעולה ויעדים ברורים לעתיד סוריה (למעט פירוק 'המדינה האסלאמית'), בעוד לרוסיה יש תוכנית והיא מתנהלת בצורה מחושבת כדי להשיג את מטרותיה, ובכלל זה השמדת כוחות האופוזיציה הסורית, ותרגום ההצלחה הצבאית להישג מדיני בדמות המרת תהליך הדחתו של אסד לתהליך שיבטיח את הישארותו על כס השלטון. הנשיא אובמה דבק בהחלטה לא להתערב בלחימה הקרקעית בסוריה באמצעות שליחת כוחות יבשה אמריקאיים, על בסיס הערכה כי בנייה, אימון וחימוש של קבוצות המורדים החולקות אינטרסים משותפים עם המערב – בעיקר אלו המשויות לצבא הסורי החופשי (FSA) – יטביעו את חותמם בשטח. אולם ככל שהלחימה התמשכה, התברר לארצות הברית שאין חלופת אמת מתוך סוריה למשטר אסד, וכי אותם ארגונים סוניים מפולגים ועוינים זה את זה, בלא יכולת להתאחד. יתר על כן, התברר כי נטייתם הטבעית היא להתחבר – מעשית ורעיונית – דווקא עם הגורמים הסלפיים-ג'האדיים, ובעיקר עם 'ג'בהת פתח א-שאם'.¹⁰ הסכמי הפסקת האש שירתו את התעמולה הג'האדיסטית שלפיה ארצות הברית שואפת להישארות אסד בשלטון, ולפיקך ארצות הברית אינה יכולה להגשים את מטרותיה,

ובראשן מניעת הקצנה בקרב המורדים והשגת הסדר מוסכם, והיא משיגה בדיוק את המטרות ההפוכות.

על רקע זה, בשנה השישית למלחמת האזרחים בסוריה, גורמים מקצועיים בממשל האמריקאי הביעו ביקורת כלפי מדיניות ארצות הברית בסוריה. בפרט נשמעה ביקורת נגד החלטת הבית הלבן לא לדרוש בבירור את מיטוט משטרו של אסד והחלפתו, בעיקר לנוכח המשך הטבח שהוא מבצע בבני עמו, וחרף הפרתו העקבית את הסכמי הפסקת האש שהושגו בהתערבותן של רוסיה וארצות הברית. האסטרטגיה שניסח הנשיא אובמה התמקדה קודם כול בהבסת 'המדינה האסלאמית' ובפירוקה, ורק לאחר מכן בעיצוב עתידה של סוריה. אך אסטרטגיה זו הייתה משוללת התייחסות לכך שכל עוד ישלט אסד, יהיו מספיק גורמים ומתנדבים סונים שיצטרפו לשורת 'המדינה האסלאמית' ולארגונים סלפיים-ג'האדיים אחרים במטרה להפילו, ולכן לא נגזרה משמעותה המתבקשת של דינמיקה זו: כדי לדלל את מאגר המתנדבים הפוטנציאליים יש לנטרל את הגורם המאפיין את התנדבותם, כלומר, המשך שלטונו של אסד.¹¹

הסימנים הראשונים למדיניות האמריקאית תחת ממשל הנשיא טראמפ אינם מעידים על שינוי של הנטייה לאפשר לרוסיה להוביל את ההתערבות החיצונית בנעשה בסוריה, גם אם ברור לצמרת הבירוקרטית בווינגטון כי הפקרת הזירה בידי יריבתה המרכזית רוסיה או בידי איראן, במיוחד לאחר הסכם הגרעין, תהיה "גול עצמי" אמריקאי. עם זאת, ווינגטון ניסתה להפריך טענות שלפיהן ארצות הברית מאפשרת לאיראן לקדם את מעמדה האזורי תחת המעטפת של הסכם הגרעין ועל חשבון בעלות-בריתה – ישראל, ערב הסעודית, ירדן וגם טורקיה, ומתעלמת למעשה מפגיעה אכזרית בערכים אוניברסליים שהיא מנסה להנחיל בעולם, המתרחשת מדי יום בסוריה.

נראה כי ארצות הברית לא תגביר את מעורבותה הצבאית בצפון סוריה עד לגיבוש מחדש של המדיניות תחת ממשל טראמפ. זאת, למרות התמוטטותה של הפסקת האש בספטמבר 2016; ההגברה של התקיפות האוויריות והקרקעיות של הקואליציה התומכת באסד במרחב חלב, שכללה שימוש בחומרי לחימה כימיים; ההבנה כי השתלטות כוחות אסד על חלב תבצר את שלטונו בסוריה; וכן המתקפה לשחרור מוסול בעיראק, שיצרה מעין תחרות לשחרור השטחים בהם עדין אוזחת 'המדינה האסלאמית' בצפון מזרח סוריה ובעיקר העיר אֶרֶקָה.

תרחישים אפשריים

קשה לחזות את העתיד וודאי קשה לנבא כיצד תסתיים המלחמה בסוריה, אך ניתן להציג מספר תרחישים של מצבי סיום, בסבירות כזו או אחרת. בחלק זה תיבחן

המניפה של תרחישים עיקריים אפשריים, חלקם יכולים להיות זמניים ולהוות תקופת מעבר למצב הסיום, אחרים מתייחסים לממד המרחבי כך שייתכנו מצבי סיום שונים באזורים שונים. באמצעות התרחישים אפשר, אם לא לחזות את הנולד, לסמן לפחות את המעצבים האסטרטגיים שישפיעו על עתידה של סוריה.

התרחיש הראשון – סוריה כמדינה אחת בשלטון עליוי – רוסיה ואיראן מאמינות עדיין שביכולתן להביא לכך שהמשטר העלווי ישרוד, עם או בלי בשאר אל-אסד כנשיא. כך ישמרו שתיהן את השפעתן על הנעשה בסוריה. תרחיש זה אינו תואם את האינטרס האמריקאי לטווח ארוך, אולם לשם השגת יציבות בטווח הזמן הקצר, ארצות הברית לא תנסה לטרפד את המשך השלטון העלווי – ובלבד שאסד לא יישאר בשלטון בתום תקופת המעבר. לעומת זאת, בזירה הפנימית הסורית צפוי חוסר קונצנזוס לגבי המשך שלטונו המדכא של אסד, בעיקר בהתחשב ברצח של מאות אלפי אזרחים במהלך המלחמה. קשה להניח כי ארגוני המורדים יסכימו להתפרק מנשקם, וכי יגובשו הסכמים מעשיים למניעת נקמות דם וחיסול חשבונות. ערב הסעודית ואולי אף טורקיה לא יסלימו עם הותרת המשטר העלווי על כנו, שהנגזרת שלו היא דומיננטיות שיעית בחסות איראנית בסוריה. כדי שתרחיש כזה ישרוד לאורך זמן, מוטלת אחריות על הקהילה הבינלאומית לקדם פיוס בין-עדתית ולהציע תוכנית סיוע בינלאומית – תשתיתית וכלכלית – לשיקום סוריה.

התרחיש השני – סוריה כמדינה אחת בשלטון סוני – למרות הרוב הסוני המובהק בסוריה, נדמה כי שלטון העדה הוא חזון רחוק במציאות הנוכחית. כדי שתרחיש זה יתממש, על הפלגים השונים של קבוצות המורדים להתאחד, להותיר בצד את המחלוקות והיריבויות ביניהם ולהתאגד לכדי מסה קריטית שבכוחה להפיל את המשטר העלווי. גם אם הדבר יקרה, צפוי מתח פנים-סוני באשר לאופייה העתידי של סוריה: חילונית-דמוקרטית או שלטון אסלאמי-פוליטי (שבו יבלטו 'האחים המוסלמים'), או אסלאמית-סלפית תחת חוקי השריעה. רוסיה תוכל להשלים עם מצב זה, בתנאי שהמשטר החדש יעניק לה לזמן בלתי מוגבל שליטה במאחזיה האסטרטגיים בים התיכון – נמל ימי (טרטוס) ושדה תעופה (חמימים), וכן תישמר השפעתה בסוריה. לעומת רוסיה, איראן לא תוכל להשלים עם תרחיש זה ותמשיך להפעיל את שלוחיה כדי שיערערו את המצב מבפנים, ולא יאפשרו למשטר סוני להתבסס. ארצות הברית תוכל לתמוך בממשלה סונית המונהגת על ידי 'האחים המוסלמים', כל עוד יובטח כי היא לא תדכא את המיעוטים ולא תטפח זיקה לאל-קאעדה ול'מדינה האסלאמית'. טורקיה תעדיף תרחיש זה על פני המשך הכאוס, או על פני הישארות המשטר העלווי בסוריה. אשר לאוכלוסייה המקומית, צפוי שזו תשלים עם גיבוש זהות סונית למדינה,

הגם שצפוי כי הרוב ידרוש מתכונת שלטונית שתתבסס על שיתוף האזרחים בתהליך הפוליטי, תוך קידום משילות שלא תתבסס על דיכוי ההמונים. שאלה מרכזית תהיה אז מידת האזיון בין חילוניות לזיקה אסלאמית בניהול המדינה. הכורדים, ככל הנראה, יסכימו להשלים עם משטר סוני בתנאי שיזכו לאוטונומיה, שתוענק להם עקב חוסר ברירה והכרה במגבלות הכוח. אם יוקם בסוריה משטר חילוני בעל גישה דמוקרטית, הדבר יקל את גיוס הקהילה הבינלאומית לשיקומה של סוריה בהיבטים של כלכלה ותשתית ולבנייה מחדש של מוסדותיה, אחרת תמשיך סוריה להתבוסס בבעיותיה ללא פתרון של ממש.

התרחיש השלישי – סוריה במבנה פדרטיבי – הרעיון של פדרציה עולה מדי פעם, כאשר מתברר כי אין גורם דומיננטי שיוכל להטיל מרות ושלטון על השטחים המיושבים העיקריים בסוריה, ולאור העובדה שקבוצות שונות שולטות על אזורים שונים, ללא יכולת צבאית של אחת מהן להכריע. מתווה זה נשען על העיקרון המסדר הגורס שמירה על סוריה בגבולותיה. בכוחו לעלות לסדר היום אם יקבל דחיפה משמעותית מצד המעצמות – ארצות הברית ורוסיה – בעיקר בשל היעדר מוצא אחר להפסקת המלחמה. רוסיה כבר רמזה שתקדם את המתווה הפדרטיבי כדי להבטיח את מאחזיה בגזרת החוף הסורי. לשם כך חיוני עבורה לשמר פרובינציה עלווית בגזרת החוף הסורי. ארצות הברית תהא מוכנה לקדם אפשרות זו כדי לא לסתום את הגולל על סוריה המאוחדת, וכאשר תיווכח שזה התרחיש בעל הסיכוי הגבוה למניעת המשך האלימות ורצח האזרחים. כן יסייע מתווה זה לארצות הברית לעמוד בהתחייבויותיה לכורדים, ולהעניק להם אוטונומיה מורחבת בפרובינציה הכורדית בצפון-סוריה. אולם, סביר יותר להניח שקודם יכוננו המרחבים התת-מדינתיים – פרובינציות או קנטונים – עם גורם כוח דומיננטי בכל אחד מהם, ורק בהמשך ייקבע אופי הקשר ביניהם לבין גורם שלטוני מרכזי. השיח הרווח בסוריה משקף תמיכה ברורה בסוריה השלמה, ודוחה את רעיון פירוקה לגורמים. תמיכת השחקנים המקומיים בתקיים בתנאי שעקרון "אחדות סוריה" יישמר, ושהפדרציה תתעצב על בסיס גיאוגרפי ולא כיתתי (עדתי, אתני, דתי או מפלגתי), תוך התחשבות באוכלוסייה המעורבת במרחבים העירוניים (בכל מקרה, קיימת סבירות נמוכה להעתקת אוכלוסייה על בסיס חלוקה אתנית). ההערכה הרווחת היא שפדרציה, אם וכאשר תיכון, תהיה רופפת. הרבה תלוי באופן בנייתה: האם תעוצב מלמעלה למטה, או מלמטה למעלה.

התרחיש הרביעי – התפרקות סוריה ליחידות אוטונומיות – במקרה של חוסר יכולת להסכים על הפסקת אש ומעבר לתהליך פוליטי של עיצוב סוריה, יתכן כי ייווצר מצב ביניים (שיכול להיות מתמשך) שיבטא את המציאות הפנימית בסוריה:

הכרה פנימית וחיצונית בפירוקה של סוריה לישויות חדשות על בסיס יחסי הכוחות בין גורמי הכוח, אפשר שלפי היגיון עדתי. מצב זה יוכל להוות שלב מקדים להסדר פדרטיבי. לרוסיה יהיה חלק חיוני במימוש התרחיש בשל יחסיה עם המשטר העלווי. היא תפעל לשמירת השלטון העלווי לפחות בגזרת החוף, ותנסה להרחיב את שליטתו לאורך עמוד השדרה של סוריה – ציר חלב-דמשק. סביר שרוסיה תשאף אז להגיע להבנות דו-צדדיות עם כל אחת מהקבוצות האוטונומיות. יחד עם זאת, חשוב להדגיש שחלוקת סוריה לפי מחוזות עדתיים תהיה מורכבת עד בלתי אפשרית. העדה העלווית, לדוגמה: משטר אסד האיץ תהליכי עיור ופיזור של עלווים במרכזים העירוניים השונים. שני הנשיאים לבית אסד קידמו את שילוב העלוויים לצד המוסלמים בסוריה כמדינה בעלת גוון חילוני, וכך נוצרה הטרוגניות עדתית בערים ובמחוזות המרכזיים. ערב הסעודית ואיראן מעוניינות שסוריה תישאר מאוחדת על מנת לא לערער את הסדר האזורי הקיים, ולשמר את השפעתן. לכן הן לא ישתפו פעולה עם יוזמה של פירוק סוריה, לבטח אם לא יתקיימו התנאים החיוניים עבורן: עבור ערב הסעודית – מעמד מיוחד לאוכלוסייה הסונית וצמצום משמעותי באזורי השליטה של העלוויים; עבור איראן – שימור משטר אסד וגישה נוחה ללבנון. הציבור הסורי עודנו שואף לסוריה מאוחדת, וקיים קושי תודעתי בהפרדה של אוכלוסיות המשתייכות לאותה ישות מדינתית כמאה שנה כמעט. לפיכך, צפוי כי הכוחות המתנגדים לחלוקה לא ישלימו עם מצב זה, גם אם יוגדר כזמני (מחשש שזמני יהפוך לקבוע). עם זאת, "עייפות החומר", המבוי הסתום ומאזן כוחות ללא הכרעה – כל אלה עשויים להוביל למצב חלוקתי שישקף את המציאות בשטח, ואת מטרות המינימום של השחקנים המקומיים. להשגת יציבות תידרש הכרה (גם אם רק בפועל) בישויות הנשלטות בידי גורמי סלפיה-ג'האדיה, לצד מאמץ להוצאת הגורמים האסלאמיסטיים מהערים הגדולות. צפוי שהכורדים יפעלו להשגת רצף שליטה טריטוריאלי בצפון-סוריה, לאורך הגבול עם טורקיה. חלוקת סוריה (בין אם בכוח או בפועל) תקשה על הקהילה הבינלאומית לגבש וליישם גישה אחידה לשיקומה של סוריה ולבנייתה. כן צפוי קושי רב ליישם תהליך פיוס, בשל חשש מהתגברות מסעות נקם על בסיס יריבויות אתניות ודתיות, והתנגשויות על רקע עדתי.

התרחיש החמישי – קיפאון – חלוקת סוריה בפועל בהתאם למצב בשטח –

מצב זה יכול להיווצר בשל חוסר יכולת הכרעה במלחמת האזרחים, והסכמה בין המעצמות העולמיות והאזוריות על כך שבשלב ראשון יש להביא להפסקת מעשי האיבה ולהכרה ביחסי הכוחות בשטח ובגורמים השולטים במחוזות השונים, תוך דחיית ההסדרה לעתיד. עם זאת, העבר מלמד כי אין מציאות שבה מתקיימת הקפאת תצורה והדינמיקה המתפתחת מחוללת שינויים כל העת – מהירים או הדרגתיים.

לגופו של עניין, רוסיה צפויה להשלים עם מצב שבו היא תמשיך להחזיק בנכסיה בגזרת החוף. ארצות הברית, לעומת זאת, תתקשה להשלים עם חלוקת סוריה בשל ההשלכות על עיראק, ירדן ולבנון. במצב זה ייתכן שיירקם הסכם אי-לוחמה בין אסד לבין חלק מארגוני המורדים המשתפים פעולה עם המערב, במעטפת של שיתוף פעולה בין המעצמות להצרת הצעדים של הארגונים הסלפיים-ג'האדיים.

התרחיש השישי – המשך הלחימה – תרחיש זה הוא הסביר ביותר בעת הנוכחית. ככל שחולף הזמן גוברת הסבירות להתקבעות המצב הקיים, ופוחת הסיכוי לכונן סוריה חדשה ומאוחדת. זאת, עד שהטרור והאלימות יגיעו למצב שבו העולם לא יוכל עוד להעלים עין ממעשי הרצח האכזריים בסוריה, וגם להתמודד עם מסה נוספת של פליטים שתגיע לאירופה. או אז ינסו לכפות בכוח על הצדדים את סיום המלחמה. העניין המעציב בסיפור הסורי הוא שלרבים מהשחקנים החיצוניים אינטרס בהמשך הלחימה בסוריה, בבחינת "הרעים הורגים ברעים". שדה מערכה של שלוחים שבו סונים נלחמים נגד שיעים בסוריה (וגם בתימן ובעיראק) במקום בריאד, בטהראן או במפרץ הפרסי נוח יותר לכוחות האזוריים. בנוסף, ערב הסעודית וטורקיה לא ישלימו עם דומיננטיות איראנית בסוריה, ולהפך. כמו כן, המלחמה בסוריה היא בגדר תמרור אזהרה של המשטרים במזרח התיכון לאוכלוסיות המקומיות, ללמדן מה צפוי להן אם ינסו להתמרד. תרחיש זה יצריך המשך תמיכה רוסית-איראנית פעילה ונמרצת במשטר אסד מחד גיסא, ותמיכת ערב הסעודית והמדינות הסוניות בארגוני המורדים, כולל הסלפיים-ג'האדיים, מאידך גיסא. ארצות הברית תמשיך להתמקד בחיסול 'המדינה האסלאמית' ובהכלת כוונות של השחקנים האזוריים לנצל את סילוקה מהשטח לטובת האינטרסים שלהן, ולשם כך יהיה עליה להרחיב את מעורבותה הצבאית.

מעצבים אסטרטגיים

בעזרת התרחישים ניתן לסמן חמישה מעצבים אסטרטגיים, בעלי השפעה ניכרת על כיווני ההתפתחות האפשריים בסוריה:

המעצב הראשון הוא התפתחויות בזירת הלחימה בין משטר אסד למורדים, ובעיקר תוצאותיו של הקרב על חלב. נפילת מרחב חלב לידי כוחות אסד תוכל לסמן ניצחון של אסד על המורדים וליצור תודעת ניצחון בקרב הציבור הסורי, גם אם לא תביא לרגיעה וליציבות, ובפועל יתפתח דגם סורי של אפגניסטן או עיראק למשך זמן ממושך. לחלופין, הצלחת המורדים לשמור על מאחזיהם בצפון-סוריה וסלילת נתיב גישה לגבול הטורקי יסמנו חוסר מוצא והמשך הלחימה.

המעצב השני הוא היקפה ואיכותה של המעורבות הרוסית בסוריה ומידת העמקתו של שיתוף הפעולה בין רוסיה לאיראן. ההתפתחויות האחרונות בהקשר זה, בדמות פריסה של טייסות קרב ומפציצים רוסיים במערב-איראן לזמן מוגבל (כדי לקצר טווחים לתקיפה בסוריה ובאזורי השליטה של 'המדינה האסלאמית'), וכן הודעת רוסיה שהיא מוכנה לספק לאיראן מערכות הגנה אווירית מתקדמות מסוג S-400 ומטוסי קרב SU-30 – מלמדות אולי על הצפוי לבוא.¹² נראה כי התיאום ההדוק בין רוסיה לאיראן לא מנע חילוקי דעות, וגם לא את חוסר שביעות הרצון הרוסי מרמת הביצוע של הכוחות האיראניים בלחימה ביבשה. גם ההנהגה האיראנית התקשתה להסביר את האבידות בקרב כוחותיה ללא תוצאות ברורות בשטח, ולכן צמצמה את היקף כוחותיה בסוריה.¹³

המעצב השלישי הוא מידת הנכונות של ארגוני המורדים השונים להתחבר ולייצר מסה קריטית של כוח נגד משטרו של אסד. עד כה לא השכילו ארגוני המורדים להתאחד באופן נרחב, והם אף מכילים את כוחם בלחימה זה בזה. עם זאת, ייתכן כי הקמת ארגון 'ג'בהת פתח א-שאם' תספק בסיס רחב יותר לתיאום בין הארגונים. מנהיג הארגון אל-ג'ולאני הציע לכוון כוח מורדים משותף שיילחם נגד ממשל אסד, וכך לסכל את "המזימה הרוסית-אמריקאית להשאיר את אסד בכיסאו".¹⁴ השאלה היא מה יהיה מקומם של הארגונים בעלי הנטייה הסלפית-ג'האדית בהסדר עתידי.

המעצב הרביעי הוא הדינמיקה האזורית – המחנה הסוני בהובלת ערב הסעודית נגד המחנה השיעי בהובלת איראן, כאשר שתיהן שואפות להשפעה גוברת בסוריה. בתוך המחנה הסוני, מידת התיאום ואחדות המטרה בין ריאד לאנקרה אינה מוצקה. אפקט ניסיון ההפיכה בטורקיה ושורת המהלכים שנקט הנשיא ארדואן בעקבותיו ממחיש את הפכפכותה של מדיניותו. אם הוא ילך צעד אחד רחוק יותר ויהיה מוכן לחבור לקואליציה הרוסית-איראנית על חשבון יחסיו עם העולם הסוני ועם ארצות הברית ושותפיו לברית נאט"ו, תהא זו פגיעה מהותית ביחסי הכוחות של הגורמים החיצוניים המעורבים בסוריה. פגיעה זו תתבטא בעיקר בחיזוק שלטון אסד, ביכולת להעביר אספקה לכוחות המורדים בצפון-סוריה, בהחלשת הכוחות הכורדיים ובצמצום השפעתה של הקואליציה המערבית המובלת על ידי ארצות הברית.

המעצב החמישי הוא שינוי אפשרי במדיניות ארצות הברית עם כניסתו לבית הלבן של הנשיא דונלד טראמפ בראשית 2017. רוברט גייטס, מזכיר ההגנה לשעבר, טען כי הנשיא הבא חייב לסמן קווים אדומים מול פוטין וכי קיימות שתי אפשרויות – הידרדרות קשה של היחסים בין ארצות הברית לרוסיה, או אובדן המנהיגות האמריקאית בעולם. גייטס ציין כי מאז 1970 הצליחה ארצות הברית להרחיק מהמזרח התיכון

את ברית המועצות, ובהמשך את רוסיה. כעת השתנתה המשוואה, ובכל ההחלטות הרציניות בנוגע לאזור יצטרכו להביא בחשבון את רוסיה שמגבירה את מעורבותה, יוזמת ותוקעת טריז בין ארצות הברית לבעלות-בריתה במזרח התיכון.¹⁵ ההתבטאויות של טראמפ טרם כניסתו לבית הלבן מרמזות שהוא יהא מוכן להעניק את "התיק הסורי" לרוסיה ולהפחית את מעורבות ארצות הברית בעיצוב פני סוריה.¹⁶

מבט לשנה הקרובה

בטווח הנראה לעין, סביר להניח שהאוכלוסייה הסורית תעדיף כל דרך שתביא להפסקת האש והאלימות כדי לחזור לחיים נורמליים במידת האפשר, אם כי פתרון והסדר מדיני, גם אם זמני בלבד, נראים כחלום רחוק. גם בסוריה וגם מחוצה לה, אלו שחלמו על סוריה חופשית, דמוקרטית וליברלית המחוברת למערב מבינים כי התגשמות החלום הולכת ומתרחקת. סוריה לא תחזור למה שהייתה, ואף יותר מכך – הולך ופוחת הסיכוי שמתוך הכאוס יצמח משהו חיובי. הגורמים שיכולים היו להיתפס כשליטים לגיטימיים – הן מבית והן מחוץ – הולכים ונשחקים בהיעדר תמיכה מדינית וצבאית אפקטיבית של ארצות הברית, המערב ומדינות ערב הסוניות, במקביל למדיניותה של הקואליציה התומכת באסד, בהובלת איראן ורוסיה, השוחקת כל גורם שיכול להוות חלופה לשלטונו.

כדי שהמורדים יהוו גורם משמעותי ומשפיע במשטר עתידי, הם צריכים קודם כול להתאחד בפעולתם נגד משטר אסד והקואליציה התומכת בו. יוזכר כי למעלה ממאתיים ארגוני מורדים פועלים בסוריה, ויכולתם לקדם מהלכים משותפים תהיה שלב ראשון במבחן הבגרות שלהם. אמנם, חברתם של ארגונים תחת קורת הגג של 'ג'בהת פתח א-שאם' – לשעבר 'ג'בהת א-נוסרה' – היא יותר קוסמטית ממעשית בשלב זה. עם זאת, ההשתחררות של 'ג'בהת א-נוסרה' מהזיהוי עם אל-קאעדה ומההשתייכות אליו הפכה את 'ג'בהת פתח א-שאם' לכוח היכול לקיים שיתופי פעולה עם ארגונים נוספים שאינם סלפיים-ג'האדיים, ואף לזכות בסיוע חוץ: הרבה קבוצות מורדים ומנהיגים מקומיים הצטרפו לארגון-גג זה לא בשל התנגדותם לאידאולוגיה של אל-קאעדה, אלא כי ראו בו חלופה מעשית למשטר אסד – גוף מאורגן, ממומן (על ידי ערב הסעודית), מצויד היטב ובעל רמות ביצוע ותפקוד טובות לאין שיעור מאלה של שאר ארגוני המורדים. ואולם, היכולת להחזיק במרחב חלב-אידליב תהווה מבחן מעשי רב-חשיבות לארגון המאוחד. המבחן הבא שיהיה עליו לעמוד בו הוא הצורך לסחוף את לבבות ההמונים, שמאסו במשטר הרודני של אסד אך חוששים מהאידאולוגיה ומההתנהגות הקיצונית של ארגוני המורדים, ולשכנעם כי טובת סוריה ואוכלוסייתה עומדות בראש מעייניו.

כדי שסוריה תתקיים כיחידה אחת עם שלטון מרכזי לגיטימי ואפקטיבי, יידרש לפרק ממשקן את כל הקבוצות והמיליציות החמושות ולכונן "ממשלה אחת, חוק אחד ונשק אחד". אחרת, לא תושג יציבות ותימשך מלחמת אזרחים בין הארגונים והקבוצות השונות, ובין כנופיות אלימות שהתחזקו מאוד במהלך המלחמה. קשה להעלות על הדעת אחדות של כל הזרמים, הקבוצות והעדות נגד הגורמים הסלפיים-ג'האדיים, כל עוד לא ידע העם הסורי מראש מה יהיה עתידו של הרודן שנגדו מרדו מלכתחילה. בהקשר זה, סוגיה מכרעת היא אופן שילובם של ארגוני המורדים, לצד הצבא הסורי והמערכת הבירוקרטית שהיו נאמנים לאסד, בתהליך המעבר לקראת מצב סיום עתידי. בכל דרך, חיוני לשמר את המנגנונים הבירוקרטיים של המדינה ובו בזמן לפרק מנגנוני הדיכוי. נדרש לבנות כבר היום מנגנון שיאפשר שיח, הבנות ואף פשרות והסכמות בין הצדדים הניצים, תוך מתן מקום להשתתפות האוכלוסייה במשחק הפוליטי.

הנשיא אובמה ומזכיר המדינה ג'ון קרי אמרו כבר מזמן שאין פתרון צבאי לסכסוך הסורי.¹⁷ למרבה הצער, רוסיה ואיראן סוברות כי ההיתכנות להסדר פוליטי תהיה מעשית רק לאחר פגיעה קשה מאוד במורדים, בעיקר במרחב חלב, וחיזוק משטר אסד. הניסיון של קריסת שתי הפסקות האש מלמד כי לארצות הברית אין על מי לסמוך, לא על רוסיה שהונתה אותה פעמיים; לא על משטר אסד שאינו מפגין מחויבות להחלטות בינלאומיות ואינו חושש מביצוע פשעי לחימה; לא על המורדים ה"מתונים" שמתקשים להתאחד ונשאבים לידי גורמי הסלפיה-ג'האדיה; גם על בעלות-בריתה של ארצות הברית במרחב, בעיקר ערב הסעודית וטורקיה, לא ניתן לסמוך, והן אינן בוחלות בפגיעה באינטרסים ובערכים אמריקאיים. בחודשים הקרובים תידרש ארצות הברית להחליט אם עליה לסמוך רק על עצמה, ולשנות את מדיניותה.

"מפת הדרכים" הנדרשת עבור התקדמות למצב שבו תהיה סוריה ישות מדינית מתפקדת חייבת לכלול מספר סימני דרך חיוניים: ראשית, יש לגרום לכך שאסד יעזוב את כס הנשיאות, גם במחיר השארת השלטון העלווי; שנית, נדרש תיאום אמיתי והדוק בין ארצות הברית לרוסיה, ללא ניסיונות הדדיים של קריאת תיגר; שלישית, יש להביס את ארגון 'המדינה האסלאמית' ולפרק את הגורמים הסלפיים-ג'האדיים כך שלא יהוו כל אופציה שלטונית שתמשוך המונים מתוסכלים; רביעית, יש לצמצם את מעורבותן של מדינות אחרות, ובראשן איראן, ערב הסעודית וטורקיה, בנעשה בסוריה; חמישית, להכין תוכנית שיקום בינלאומית של הכלכלה והתשתיות של סוריה ותנאים לחברה מתפקדת, ולגבש התחייבות של כלל הארגונים לכך שלא יפגעו בשיקומה של סוריה, כתנאי להפעלת התוכנית; לבסוף, יש לגבש את הסכמת כל הגורמים הרלוונטיים, פנימיים וחיצוניים, באשר לאופן טיהורה של סוריה מכל הארגונים שגוררים אותה

לאלימות ולשסעים מסוכנים, בעיקר גורמי הסלפיה-ג'האדיה. היעדר סימני דרך אלו משמעותם הימשכות ה"מחלה" ללא יכולת ריפוי.

השלכות על ישראל

ישראל נקטה לאורך שנות המלחמה בסוריה מדיניות אחראית ונבונה של אי-התערבות, אלא אם נשקף לה איום מוחשי, כשבהגדרה זו נכללות גם העברות של אמצעי לחימה מתקדמים מסוריה לארגון חזבאללה בלבנון.

מדיניות זו שיקפה חשיבה כי על ישראל להתבונן על המרחב הסורי באופן הנגזר מההשפעות החיצוניות עליו. בפועל, סוריה מפוצלת מבפנים וגם מחולקת לאזורי השפעה של כוחות חיצוניים. מרכז-סוריה וגזרת החוף נתונים להשפעת רוסיה, הגוברת אף על השפעת איראן, למרות שהן מתואמות; צפון-מזרח סוריה, בעיקר החבל הכורדי, קרוב להשגת אוטונומיה כורדית בגיבוי ובסיוע אמריקאי; מזרח-סוריה הוא אזור הלחימה העיקרי של ארצות הברית נגד 'המדינה האסלאמית'; הציר המרכזי מדמשק לחומס וגבול סוריה-לבנון נתונים להשפעה איראנית בסיוע חזבאללה. נותר מרחב דרום-סוריה, כולל גזרת רמת הגולן, שבאופן יחסי נשמר בו סטטוס קוו כבר תקופה ארוכה. חיוני לישראל לשמור על חופש פעולה מבצעי במרחב זה ובלבנון, ולכן היא מקיימת תיאום מבצעי עם רוסיה בנוגע לפעילות אווירית במרחב. לגבי המצב הקרקעי בדרום-סוריה, חשוב שישראל תעמיק את התיאום לגביו עם ירדן, עד כדי שיתופי פעולה בסיוע, אמנם בפרופיל נמוך, לארגון המורדים המרכזי באזור זה – הצבא הסורי החופשי. במקביל, חשוב שישראל תפתח ותרחיב את מנופי השפעה מול קהילות מקומיות, בעיקר ברמת הגולן הסורית, באמצעות סיוע כלכלי, ביטחוני והומניטרי לאלו החפצות בקשר עמה. בה בעת, ישראל צריכה להתכונן לתרחיש שבו איראן תצא נשכרת מהמלחמה בסוריה, בעיקר אם יישמר משטר אסד והממשל החדש בארצות הברית ימשיך את ידיו מעיצוב פני סוריה בעתיד. במצב כזה תגבר ההשפעה איראנית בסוריה ויתאפשרו חופש פעולה וגישה איראנית נוחה לסוריה וללבנון. איראן נתפסת על ידי רוסיה, ואפילו בעיני הקהילה הבינלאומית, כשחקנית אחראית שתוכל לתרום ליציבות ולכינון הסדר בסוריה, ולכן היא תשולב בהסדרים עתידיים. עם זאת, ישראל תתקשה להשלים עם נוכחות של כוחות איראניים וחזבאללה ברמת הגולן, ואם יתפתח תרחיש בכיוון זה היא תידרש לבחון מחדש את מדיניות אי-התערבות בסוריה. ייתכן שדרך הערוץ הרוסי ניתן יהיה להגיע להבנות בכינון כללי משחק מול הציר איראן-אסד-חזבאללה. ככל הנראה, בעתיד הקרוב יהיה צורך ללמוד "לחיות עם המחלה", תוך נטישת התפיסה הגורסת חתירה מתמדת להשגת פתרונות מלאים של בעיות בינלאומיות או

פנים-מדינתיות, והחלפתה בשאיפה לנהל סיכונים בגישה גמישה תוך בקרת נזקים בכל רגע נתון. זאת, בעקבות התחדדות ההבנה שפתרונות מלאכותיים בדמות הסדרים פורמליים הנגזרים מתכתיבים של שחקנים חיצוניים, שהיה קל יחסית ליישם במאה הקודמת כמו למשל הסכם סייקס-פיקו, אינם תקפים עוד. סוריה משמשת מגרש משחקים שרבים מחוקיו אף אינם ברורים לחלק ניכר מהשחקנים הרבים, הפנימיים והחיצוניים, בעלי ההגיונות השונים והמנוגדים, המשחקים במגרש זה. במציאות זו אין טעם לחפש פתרונות קסם או הסדרים לטווח ארוך, אלא יש להתמקד בלמידה רצופה של אירועים, תהליכים, מגמות והזדמנויות, לשם גיבוש מהיר של מדיניות שתספק מענה מיטבי לטווח זמן קצר. השחקנים השונים פועלים תחת השפעות והגיונות שונים ומתחלפים, כך שקשה לסמן אינטרסים ומטרות חופפות לאורך זמן. בנוסף, הדינמיות של האירועים מושפעת מרוח התקופה ועל כן צריך לגבש כלים המאפשרים רמות ערנות ומוכנות גבוהות במיוחד, בדגש על גמישות בהפעלת הכלים והמאמצים הרלוונטיים, תוך הקפדה על אורך רוח והכרה בכך שלא תמיד יהיו תוצאות המהלכים ברורות מראש וחד-משמעיות.

הערות

- 1 Colum Lynch, "Why Putin Is So Committed to Keeping Assad in Power", *Foreign Policy*, October 7, 2015, <http://foreignpolicy.com/2015/10/07/putins-russia-is-wedded-to-bashar-assad-syria-moscow/>
 - 2 Fabrice Balanche, "Ceasefire and Elections in Syria: Putin Still a Step Ahead", *Policy Watch* 2569, The Washington Institute for Near East Policy, February 23, 2016, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/ceasefire-and-elections-in-syria-putin-still-a-step-ahead> [נדרשת הרשמה בתשלום לאתר]
 - 3 Joyce Karam, "ISIS smiles big at Russia's offensive in Syria", *Al-Arabiya* English, February 18, 2016, <http://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2016/02/18/ISIS-smiles-big-at-Russia-s-offensive-in-Syria.html>
 - 4 צבי בראל, "ניצחון לאסד בחאלב עלול להותיר את ארה"ב ללא תוכנית מגירה", **הארץ**, 1 באוגוסט 2016, <http://www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/.premium-1.3025616>; [נדרש תשלום לקריאת המאמר]
 - 5 Zachary Laub interviewing Lina Khatib, "Understanding the Battle for Aleppo", *CFR*, August 18, 2016, <http://www.cfr.org/syria/understanding-battle-aleppo/p38228>
 - 6 Anne Barnard, "Kurds Close to Control of Northeast Syria Province, Portending a Shift in the War", *The New York Times*, August 23, 2016, <http://www.nytimes.com/2016/08/24/world/middleeast/hasaka-syria-kurds-turkey.html>
- "Kurdish-led SDF launches offensive on Syria's Raqqa: US-backed coalition of armed groups aims to oust ISIL from its de facto capital of Raqqa", *Al-Jazeera*, 25 May, 2016, <http://www.aljazeera.com/news/2016/05/syria-raqqa-sdf-160524134816769.html>; Wladimir Van Wilgenburg, "Syrian Arabs around Manbij

- overjoyed IS vanquished, welcome SDF, Kurds", *Middle East Eye*, June 11, 2016, <http://www.middleeasteye.net/news/arab-civilians-welcome-overthrowing-isis-rule-near-manbij-1106140524>
- Syrian Network for Human Rights – על פי הרשת הסורית לזכויות אדם 7
- Fehim Taştekin, "Turkey, Iran lay plans as honeymoon draws to close", *Al-Monitor*, August 22, 2016, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/08/turkey-iran-honeymoon-what-is-next.html> 8
- "Putin vs. Erdogan: NATO Concerned over Possible Russia-Turkey Hostilities", *Spiegel Online International*, February 19, 2016, <http://www.spiegel.de/international/world/nato-worried-about-possible-turkey-russia-hostilities-a-1078349.html> 9
- Cyrus Mahboubian, "Washington's Sunni Myth and the Civil Wars in Syria and Iraq", *War on the Rocks*, August 16, 2016, <http://warontherocks.com/2016/08/washingtons-sunni-myth-and-the-civil-wars-in-syria-and-iraq/> 10
- "US Should Bomb Assad: Dissident Diplomat Cable", *Agence France Press*, June 17, 2016. 11
- Neil MacFarquhar and David E. Sangeraug, "Russia Sends Bombers to Syria Using Base in Iran", *The New York Times*, August 16, 2016, <http://www.nytimes.com/2016/08/17/world/middleeast/russia-iran-base-syria.html> 12
- Neil MacFarquhar and David E. Sangeraug, "Russia Sends Bombers to Syria Using Base in Iran", *The New York Times*, August 16, 2016, <http://www.nytimes.com/2016/08/17/world/middleeast/russia-iran-base-syria.html> 13
- Zvi Bar'el, "Errant U.S.-led Bombing in Syria a Gift to Assad and Russia", *Haaretz*, September 18, 2016, www.haaretz.com/middle-east-news/.premium-1.743017 14
- "Former Defense Secretary: Next president must 'lay down a line' with Russia", *CBS News*, July 24, 2016, <http://www.cbsnews.com/news/former-defense-secretary-robert-gates-next-president-must-lay-down-a-line-with-russia/> 15
- Jenna Johnson, "Donald Trump: Let Russia fight the Islamic State in Syria", *The Washington Post*, September 25, 2015, <https://www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2015/09/25/donald-trump-let-russia-fight-the-islamic-state-in-syria/> 16
- Arshad Mohammed and Matt Spetalnick, "Obama, despite dissent on Syria, not shifting toward strikes on Assad", *Reuters*, June 17, 2016, <http://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-usa-cable-idUSKCN0Z3087> 17